

Globaliseringens dialektik

Lars Pålsson Syll

I Sverige befinner vi oss år 2003 fortfarande i efterdyningarna av en finansbubbla som med kraft slog igenom i mars 2000 – när den svenska börsen raskt började vända nedåt – efter en rad år av obruten uppgång. Den svenska ekonomins kräftgång har varit svår att vända och ännu skymtar inget klart gryningsljus vid horisonten.

Även på andra håll i världen ser det ekonomiska läget dystert ut. Efter gyllene år på 1990-talet – då en ständig tillväxt föranledde många ekonomer att tala om en ny och krisfri ekonomi – har den amerikanska ekonomin tappat mark. Inte minst i Irakkrigets kölvatten tornar orosmolnen alltmer upp sig. Tyskland som länge fungerade som den europeiska ekonomins draglokomotiv brottas sedan flera år med svåra struktur- och arbetslöshetsproblem. I Latinamerika har flera länder – främst kanske Brasilien och Argentina – svåra olösta finansiella problem. Och i Östasien väntar man fortfarande på att Japan ska ta sig ur sin långvariga deflationsspiral och få fart på tillväxten.

Världen över befinner sig länder i ett brydsamt ekonomiskt läge, där finansiella kriser och problem spelar en påfallande stor roll. Ofta görs det gällande att varje ekonomisk och finansiell kris är unik och beror på en unik uppsättning faktorer, specifika för varje enskilt land. Om man anlägger ett kortsiktigt perspektiv är det nog lätt att uppfatta saken på det viset. Men den ekonomiska utvecklingen, omvandlingen och tillväxten bestäms bara i marginell utsträckning av kortsiktiga företeelser. Om man anlägger ett långsiktigt perspektiv framgår tydligare att det är långsiktigt verkande krafter som i grunden bestämmer utvecklingen.

Med ett historiskt perspektiv på de finansiella kriser som hemsökt västvärlden under de två senaste seklerna kan man tydligt urskilja ett mönster där finansiella kriser har haft en tendens att dyka upp med regelbundna intervaller. Att denna regelbundenhet skulle föreligga om finanskrisernas orsaker enbart skulle vara unika och slumpmässiga är föga troligt. När den internationella handelsteorin för nästan två hundra år sedan föddes var kapitalet i hög grad bundet till den egna nationen. Nuförtiden flyttas inte bara varor och tjänster över gränserna, utan också företag och kapital. Speciellt efter de avregleringar av finans- och kapitalmarknaderna som ägde rum under 1980- och 1990-talen har kapitalet kunnat investeras var som helst i världen. Detta har fört med sig att konkurrensen hårdnat. De som inte är tillräckligt konkurrenskraftiga riskerar att förlora jobb och utkomstmöjligheter. De fria kapitalrörelserna gör att de fördelar som länder – enligt den internationella handelsteorin – kunde ha av att öppna upp sina ekonomier inte längre är säkra eller påtagliga. Kapital och arbete koncentreras och regionala skillnader ökar. Frihandeln skapar både vinnare och förlorare.

I den pågående debatten framgår tydligt hur olika bilderna av globaliseringen ser ut. När det gäller ekonomins globalisering spelar självklart ekonomerna en stor roll. Det intryck många samhällsforskare har av traditionella ekonomers bild är att den överensstämmer dåligt med verkligheten. Där ekonomen ser en nödvändig och önskvärd utvidgning av marknadsekonomin, ökad välfärd och tillväxt, ser andra mest maktkoncentration, ökade inkomstklyftor och en urgröpning av demokratin och de politiska beslutens räckvidd. Globaliseringen tydliggör behovet av ett genomtänkt etiskt förhållningssätt till utvecklingsfrågor och internationell politisk ekonomi.

Det är kring dessa tre teman – finansmarknader, frihandel och etik – som denna essä om den pågående globaliseringsprocessen kommer att kretsa. Det finns givetvis även andra tendenser och viktiga teman som här måste lämnas mer eller mindre obeaktade. Men jag tror – åtminstone om vi främst är intresserade av globaliseringens *ekonomiska* aspekter – att dessa tre teman måste utgöra centrala hållpunkter i varje försök att greppa tidens fundamentala omvandlingar och utvecklingslinjer.

En teori om finansiella kriser

Samtidigt som finansiella ekonomer kommit att bli alltmer fixerade vid och vägleda av sina matematiska verktygslådor och abstrakta teorier, har andra forskare vägrat att nöja sig med teoretisk akrobatik och istället framhållit vikten av att ta avstamp i verkliga och historiska förlopp för att förstå vad som händer på olika finansiella marknader och system.

Finansiella system och kriser måste inkorporera ett långsiktigt historiskt perspektiv och nedan ska jag presentera en finanskristeori som kan ge en hållbar förklaring till finanskrisers uppkomst och utveckling.

Ekonomier kan inte ses som isolerade företeelser utan måste situeras inom socio-kulturella, institutionella och historiska ramar. I grunden skulle man med denna utgångspunkt kunna ge följande bild av de finansiella krisernas uppkomst och utveckling.

Av någon anledning uppstår vid en viss tidpunkt en slags exogen chock i det ekonomiska kretsloppet, en *förskjutning* (krigsutbrott, innovationsinvesteringar, upptäckter, avregleringar m m). Denna leder till förändringar i företagets vinstmöjligheter och i vissa branscher skapas nya möjligheter. Investeringar, produktion och penningutbud ökar. Efterfrågan och priser stiger och drar med sig allt fler delar av ekonomin, som hamnar i ett slags eufori där *volymsjuka* breder ut sig med tilltagande spekulation i ständiga prisstegringar och ökade avkastningsmöjligheter. Fler och fler dras med och snart är spekulationsmanin – vare sig det gäller tulpanlökar, fastigheter eller utlandsvaluta – ett faktum. Räntan, priser och penningens omloppshastighet stiger. Förr eller senare säljer någon för att ta ut sina vinster och en rusning efter likviditet sätter in. Det har blivit dags att hoppa av karusellen och lösa in sina värdepapper och andra tillgångar i reda pengar. Ett finansiellt nödläge uppstår och breder ut sig. Priserna börjar sjunka, konkurserna ökar och krisen påskyndas och går över i panik. För att hindra den slutliga kraschen dras krediten åt och man börjar ropa på en långivare i sista hand som kan garantera tillgången på de efterfrågade kontanta medlen och återupprätta förtroendet. Lyckas inte detta är kraschen ett faktum.

Användandet av en långivare i sista hand är dock ett tveeggat verktyg. Å ena sidan måste man – för att få banker och andra aktörer att ta ansvar för sitt handlande – undvika att utställa några löften om räddningsaktioner. Å andra sidan måste man – för att undvika att krisen sprider sig – rädda dem om och när de hamnar i en situation där de inte själva kan lösa sina problem. Situationen påminner om spelteorins Fångarnas Dilemma, där varje aktör skulle vilja veta med säkerhet vad den andre tänker göra innan han själv väljer vad han ska göra, men ändå tvingas agera utan denna vetskap.

Det internationella finanssystemet – precis som de nationella – är en hierarkisk struktur där något land måste ta på sig rollen av långivare i sista hand för att garantera en global finansiell stabilitet. Under 1950- och 60-talen fungerade USA inom Bretton Woods-systemet likt en riksbank som försåg omvärlden med likvida medel. När USA under 1970-talet – till följd av bland annat Vietnamkriget – inte längre kunde upprätthålla rollen som långivare i sista hand lades grunden till den globala instabilitet som vi kunnat bevittna de senaste decennierna.

En förklaring av de finansiella kriserna måste både ta sin utgångspunkt i de faktorer som orsakar och utlöser en akut kris och samtidigt försöka ge en endogen förklaring till finanskrisernas uppkomst. Den form av marknadsmisslyckande som en finanskris utgör ses i

första hand som endogen i relation till de finansiella marknaderna och inte som ett resultat av speciella exogena faktorer. Volym sjuka är ett i väsentlig mening endogent marknadsmisslyckande som frodas på oreglerade och överlikvida finansiella marknader och skapar den beskrivna cykeln av mani, panik och krasch.

I en globaliserad ekonomi, där finansiella marknader blir alltmer sammanvävda med varandra, ökar självklart riskerna för att förskjutningar och volym sjuka snabbt sprider sig mellan olika länder och regioner. Spridningseffekterna och förloppens hastighet ökar självklart också i takt med att nätverk och realtidsuppkoppling mellan marknader och aktörer växer. Så även om globaliseringen kanske inte i grund och botten förändrar själva finanskrisernas karaktär eller orsaker, så förstärker den de krafter som ger upphov till kriserna och dess smittorisker.

Kasinoekonomi

1900-talets kanske främste nationalekonom, John Maynard Keynes, argumenterade redan i sitt banbrytande arbete *General Theory* (1936) för att finanskriser måste ses som ett återkommande inslag i en ekonomi som kännetecknas av fundamental finansiell instabilitet. Marknadsekonomin är instabil och utan automatiskt självreglerande mekanismer. Det finns inget som garanterar att ekonomier befinner sig i eller rör sig mot en jämvikt. Det finansiella systemet som är nödvändigt för en vital marknadsekonomi genom att länka entreprenörernas "djuriska instinkter" över i investeringar, är samtidigt så instabilt och känsligt att det lätt hamnar i kris. Ekonomin genomsyras av genuint osäkra förlopp och händelser som gör att beslutsfattandet många gånger grundas på ofullständig kunskap. De uppskattningar som företagen gör av framtiden baseras ofta på rena gissningar. De påverkas därför snabbt och kraftigt av skiftningar i den ekonomiska opinionen. Marknaden "kastats tvärt mellan optimism och pessimism". Ställda inför denna osäkerhet försöker man göra som alla andra. Det är denna "hjordinstinkt" som bidrar till att länders utveckling ofta får karaktären av att vara "en biprodukt av kasinoaktiviteter".

Enligt Keynes är spekulering "den verksamhet som går ut på att förutse marknadens psykologi". Över tiden menar han att den kommer att vinna överhanden på företagandets bekostnad. Allt efter som finansmarknaderna växer och får större inflytande över ekonomin ökar risken för att spekulering blir ett dominerande inslag. Spekulanterna kan vara oförargliga så länge de bara är "bubblor på ytan av företagandets breda ström". Men läget blir allvarligt när företagandet blir en bubbla ovanpå en virvel av spekulering.

Förväntningarna på lång sikt i en ekonomi styrs i hög grad av det *förtroende* med vilket marknadens aktörer gör sina framtidsprognoser. Detta påverkas i sin tur i hög grad av "affärlivets psykologi". Enligt Keynes leder detta till att finansmarknaden oftast liknas vid en slags skönhetstävling där priset tillfaller den deltagare "vars val närmast överensstämmer med den genomsnittliga uppskattningen hos samtliga deltagare". Följden av detta beteende blir inte bara att investeringar genomgående görs utifrån kortsiktiga överväganden snarare än långsiktiga, utan också att "kriser och depressioner blir överdrivet häftiga" och att det ekonomiska välståndet i överdrivet hög grad blir beroende av att den politiska och sociala atmosfären "tilltalar den genomsnittlige affärsmannen".

Finansiella flöden och global ekonomi

De enorma finansiella flödena över nationsgränserna som vi idag kan se på de internationella finansmarknaderna styrs enligt gängse ekonomisk teori av den förväntade avkastningen på finansiellt kapital. Denna är i sin tur beroende främst av räntenivån och förväntade förändringar i värdepapperspriser och växelkurser.

Om räntenivån i Sverige stiger jämfört med räntorna i omvärlden drar Sverige till sig finansiellt kapital eftersom det förräntar sig bättre i Sverige än i omgivningen. Internationella

placere kan också göra omfördelningar av sina värdepappersportföljer och t ex byta ut utländska värdepapper mot svenska obligationer.

Om placere förväntar sig att ett lands valuta ska deprecieras försvinner däremot finansiellt kapital ut ur landet, vilket i sin tur ökar utbudet av den egna valutan på valutamarknaden och som en självuppfyllande profetia därmed leder till en de facto depreciering. Rykten, psykologi och mer eller mindre väl förankrade förväntningar spelar på detta vis en stor roll för valutamarknadens funktionssätt.

Globaliseringen innebär att de internationella flödena och omsättningen på finansmarknaden ökar kraftigt. Detta leder till att svängningarna på de olika nationella marknaderna också kan bli större än tidigare. En nation eller valuta som förlorar sitt förtroendekapital på en genominternationaliserad finansmarknad utan skyddsnät sätts under svår press. Kapitalet flödar ur landet, valutan deprecieras, skuldbördan ökar, konkurser och bankkriser tilltar, arbetslösheten stiger och tillväxten mattas. För att råda bot på situationen söker man hjälp från IMF och tvingas genomföra omfattande strukturprogram, vilket ofta ytterligare förvärrar situationen. Krisen är ett faktum och sprider sig sen som en löpeld, från nation till nation, från valuta till valuta. Spridningseffekterna är snabba och omfattande. Och de behöver inte bero på förändringar i ekonomiska fundamenta, utan kan lika väl härröra från de lättroliga och omkastliga stämningsslägen på finans- och valutamarknader där kapital ständigt försöker maximera sin avkastning.

Den internationella finansmarknaden

Enligt den pågående globaliseringsprocessens ivriga påskyndare och förespråkare leder kapitalets allt större internationella rörlighet till att öka ekonomins effektivitet och höja människors välfärd världen över. Detta påstås ske genom en förbättrad internationell allokering av kapital, bättre fördelning och spridning av risker, samt genom en ökad press på fler länder att föra en "sund" restriktiv ekonomisk politik.

Mot detta kan dock anföras att i en icke-perfekt värld med marknadsimperfectioner kan en hög grad av kapitalrörlighet i själva verket leda till en *sämre* internationell allokering av kapitalet, vilket i sin tur kan få till effekt att välfärden *minskar*. Argumentet för att fria kapitalrörelser leder till en optimal resursallokering och en välfärdsförbättring förutsätter att vi har reala ekonomier som uppfyller alla de teoretiska krav som brukar uppställas för perfekta fri-konkurrens-modeller. Att dessa krav (nästan) aldrig är uppfyllda i verkligheten är vida känt. Eftersom verkligheten avviker från fri-konkurrens-modellens förutsättningar går det alltså inte heller att utgå från att fria kapitalrörelser med nödvändighet leder till välfärds- och allokeringförbättringar. Resultatet kan lika väl bli det motsatta.

Omfattande surveyundersökningar pekar relativt entydigt på att flockbeteende och följa-john är legio inom finansmarknaden. Blickfältet sträcker sig oftast inte längre än en dag. Och försåvitt inte undersökningarna är helt missvisande, verkar det finnas bevis för att destabiliserande spekulation förekommer i stor omfattning på de internationella finansmarknaderna. Om man regelbundet tar "position" mindre än en dag är det nog inte helt fel att betrakta dessa placeringar som till övervägande delen spekulativa. Finansmarknaden fungerar helt enkelt inte på det optimala sätt som den gängse nationalekonomiska teorin vill få oss att tro.

Vad gäller frågan om riskspridningen har flera forskare visat att diversifieringen av finansportföljerna är väldigt liten. Och man har också konstaterat att finanskapitalets större rörlighet leder till en större grad av spridning av finanskriserna. Även när ekonomins *fundamenta* ser bra ut kan exempelvis spekulativa attacker mot ett lands valuta lyckas. Utvecklandet av nya finansinstrument kan väl kanske inte heller påstås befrämja minskande av risker. Snarare är dessa tecken på en överdriven frihet på finansmarknaden och ett *mene tekel* för dem som vill slå vakt om stabilitet och långsiktighet.

En totalt fri och rörlig kapitalmarknad är svår att förena med en stabil makroekonomisk utveckling. Därför måste man kanske gå vidare och försöka reducera och kontrollera kapitalets internationella rörlighet genom att införa olika kapitalregleringar (förbud, godkännande, tillstånd, anmälningsplikt, skatter, depositioner, tillsyn m m).

När det gäller behovet av att sätta press på länder att föra en restriktiv (monetaristisk) ekonomisk politik så finns få exempel som visar att det skulle vara expansionistisk keynesiansk politik som är huvudorsaken bakom finanskriserna. Skälen är snarare det som vår finanskristeori pekar på – överdriven utlåning och överdriven benägenhet att ta på sig lån. Avregleringarna och de fria kapitalrörelserna i den globala ekonomin har i själva verket ytterligare bara förstärkt de mani-panik-cykler som dessa ger upphov till.

Skuldfrågan

Ofta skyller traditionella ekonomer finanskriserna på de utsatta länderna själva. Detta är säkert berättigat i vissa fall. Men som generell förklaring luktar det väl mycket av ”skyll på offret” och efterklokhet. Det finns heller inga garantier för att de institutionella reformer som idag föreslås av berörda länders bank- och finanssystem skulle ha effekter snabbt nog. Reformerna är nödvändiga, men otillräckliga. Institutionell förändring är en process på lång sikt. När det gäller finanskriser behövs åtgärder redan på kort sikt för att stämma finansflöden som annars riskerar utvecklas till förödande svallvågor.

Den traditionella ekonomiska teorins förespråkare brukar ofta också säga att det inte är avregleringarna som är problemet, utan att de inte varit tillräckligt omfattande, konsekventa och uthålliga. Om man bara följer IMF:s strukturprogram till punkt och pricka så löser det sig nog. Även om medvetandet börjar öka vad avser behovet av de fria marknadernas reglering och konstruktion, lever mycket av panglosseriet kvar.

Ju större volym på finanstransaktionerna, desto större blir risken för att instabilitet uppstår till följd av förändringar i ekonomins fundamenta. Den globala finansmarknadens oerhörda omfattning ökar i sig risken för kriser genom att öka det ömsesidiga beroendet mellan olika länder och deras ekonomier. Det finns därför idag starka skäl att anta att alltför mycket resurser går åt för att hålla igång finansmarknaden. Globala åtgärder som skulle få till effekt att mindre av ekonomiers resurser användes inom finanssektorn vore därför antagligen av godo och skulle förbättra ekonomins allmänna effektivitet.

Den globala ekonomins nya spekulationsmedel – derivat och optioner

Under 1990-talet växte de så kallade derivatens andel av den internationella kapitalmarknaden. För att förstå dess betydelse måste man först förstå vad derivat i grunden handlar om.

Tag till exempel den speciella sorts derivat som kallas en valutaoption. Ett svenskt företag kan gardera sig mot ett eventuellt kursfall på den svenska kronan gentemot dollarn genom att köpa en valutaoption. Mot en viss kostnad kan företaget försäkra sig om att få en viss garanterad dollarkurs vid betalning av importvaror vid en viss tidpunkt i framtiden. Den som ställer ut optionen spekulerar givetvis i att kronan förhoppningsvis ska stärkas under den mellanliggande tiden och ge en vinst på denna ”handel med framtiden”.

På samma sätt kan man köpa och sälja optioner på aktier. Optionen ger börsaktörerna möjlighet att köpa aktier till ett fast pris vid en viss angiven framtida tidpunkt. Det är alltså inte själva aktien man köper, utan rätten att köpa aktien till ett visst i förväg fastslaget pris vid en viss angiven tidpunkt. Notera att detta alltså inte innebär att riskerna *försvinner*, utan snarare att de mot betalning *tas över* av någon annan.

Man deltar på så sätt i ett spel om den framtida prisutvecklingen på valutor, aktier eller något annat (man kan numera till och med köpa väderderivat på den amerikanska marknaden!) Med en relativt liten insats kan man (via hävstångseffekten) göra stora vinster på

eventuella framtida kurs- och prisändringar. Men förlusterna kan också bli lika stora. Detta fick t ex den brittiska banken Barings känna av 1995, när en av deras anställda derivatspekulerade och förorsakade banken så stora förluster att den gick i konkurs. Bättre kan nog inte det faktum att derivathandeln inneburit att osäkerhet har blivit en handelsvara belysas. Vi får i framtiden antagligen räkna med att finanskriser kopplade till denna handel kommer att öka.

Derivatet tillåter mer traditionella riskarrangemang att kompletteras med nya som bättre återspeglar de riskprofiler som dess utställare och innehavare efterfrågar. På så sätt kan de spela en positiv roll genom risksäkring och underlätta kapitalflödena på den internationella marknaden.

Men med derivaten kommer också nya risker som innebär ökade utsatthet och destabilisering för många utvecklingsländer. Derivatet ökar risk/kapital-kvoten och spär därigenom på både "systemrisk" och risken för "smittspridning" mellan olika länder. Internationella finansmarknader är inget nollsummespel. Återkallade säkerheter och marginaler kan accelerera finanskrisernas förlopp och genom de hävstångseffekter som derivaten ger (större lån mot given mängd eget kapital) kan de också förstora eventuella förluster och därigenom fördjupa kriserna.

Vad som räknas på den finansiella marknaden är inte så mycket vad som är sant, utan snarare vad den genomsnittliga opinionen uppfattar som sant. Finansiell stabilitet handlar om konventioner, och när dessa bryter samman blir de finansiella marknaderna instabila. Ett exempel på ett sådant sammanbrott har vi sett på valutamarknaden i samband med privatiseringen av risktagandet.

I takt med att finansmarknaderna blir större ökar sannolikheten för en större riskaversion. När aktörerna blir mer riskaversa minskar visserligen instabiliteten, men till priset av mindre risktagande och investering. Risk är en kostnad eftersom dess förekomst minskar avkastningen på en investering.

Systemrisk handlar om externaliteter. Även om finansmarknaderna tar hand om privata risker, tenderar de att undervärdera de risker som samhället i sin helhet utsätts för till följd av dessa marknaders egna funktionssätt. Ur samhällets sida sett innebär detta att finansaktörerna tar allt för stora risker. Man utsätter hela "systemet" för en risk som kan äventyra själva dess existens. Transparens är inte tillräckligt för att lösa detta problem, eftersom individuella aktörer kan vältra över sina risker på "systemet". Och man ska komma ihåg att kurssäkring bara innebär att man *sprider* riskerna, inte att de *elimineras*. Liberaliseringen möjliggjorde kurssäkring, men samtidigt var det också liberaliseringen som skapade behovet av kurssäkring. Samma sak gäller i princip också derivaten, där problemen accentueras av hävstångseffekten och övertagande av risk (spekulation) med syfte att göra profit. Det blir också lättare att "gömma" risken med derivat.

Även om derivaten minskar marknadsaktörernas marknadsriskexponering kan de i stället öka kreditriskexponering. Eftersom många derivat involverar aktörer i flera länder kan marknadsvärdeförsämringar och försämrade kreditvärdesranking i ett land få stora följder även på andra.

Transparensen minskar genom att derivaten gör det svårare för regeringar att ha uppsikt över marknader och ränteläge, och de urholkar värdet av företagens balanskonton (för att göra sig en bild av riskexponering o d). Genom att ligga utanför vanliga redovisningsformer driver derivaten så att säga in en kil mellan den totala riskexponering ett företag utsätter sig för och vad som framkommer via balanskontona. En amerikansk översikt från 1999 visade exempelvis att nästan hälften av företagen använder derivaten för att manipulera räkenskaperna genom att flytta inkomster mellan olika perioder. Detta försvårar också långivares möjligheter att göra en adekvat kreditvärdighetsbedömning av potentiella låntagare.

Derivatet kan också användas för sådana oproduktiva ändamål som skatteplanering, manipulering av budgetar och undvikande av olika regleringar. En omfattande surveyundersökning uppskattade för några år sedan att åttiofem procent av USA:s 500 största företag använder derivat för att säkra mot ränte- och växelkursändringar, som är en följd av liberaliseringen.

Hypotesen om effektiva marknader – finanskrisernas icke-vara

I traditionell nationalekonomisk teori brukar marknadsmisslyckanden och imperfektioner betraktas som tillfälliga avvikelser från den perfekta och effektiva marknadens ideal. Dess företrädare brukar till och med om man ifrågasätta om man verkligen kan tala om finansiella kriser. Enligt hypotesen om effektiva marknader återspeglar bubbler och manier egentligen bara underliggande fundamenta i ekonomin.

Milton Friedman hävdade i en berömd artikel (1953) att spekulering skulle vara stabiliserande på en konkurrensinriktad valutamarknad. När priset befinner sig över sin jämviktsnivå förväntar sig spekulanterna att det ska falla och säljer. Detta – och aktörernas rationella förväntningar om att detta ska ske – får utbudet att öka och priset att snabbt gå mot jämviktsnivån. Spekulation är här liktydigt med arbitrage i den bemärkelsen att handlingsregeln är att (över tiden) köpa billigt och sälja dyrt.

Denna modell förutsätter att dess aktörer gör riktiga uppskattningar av jämviktsnivån och att så också är fallet i verkligheten. Så behöver dock inte vara fallet. I en värld som inte styrs av händelseförlopp som kan beskrivas i termer av givna sannolikhetsfördelningar (en "icke-ergodisk" värld) kan det vara så att inget eller flera jämviktspunkter existerar. I det senare fallet vet man inte vid vilket jämviktsläge ekonomin befinner sig. Aktörernas handlande styrs kanske mer av förväntningar, konventioner, flockinstinkter och försök att gissa vad andra tror om s v. I den verkliga världen betyder psykologi och fingerspetskänsla mer än metafysiska funderingar kring eventuella jämviktspriser. Förväntningar och försanthållanden styr marknaden och får ofta självuppfyllande effekter.

Hypotesen om effektiva marknader utesluter däremot all form av volatilitet som inte uppkommer till följd av förändringar i fundamenta. Om *asymmetrisk information* föreligger är det enda som behövs ökad transparens så att informationsinhämtningskostnaderna blir i det närmaste obefintliga. Marknadspriset inkorporerar all tillgänglig information om dessa fundamenta, och därför kan spekulering inte vara destabiliserande.

Verkligheten visar dock något annat. Den globala finansmarknaden fungerar inte som hypotesen hävdar. Marknadens aktörer är inte perfekt informerade och rationella. Ofullständig information, asymmetrisk information, ny information, selektivt nyttjande av information, mäklartips, externa händelseförlopp, trendjagande, extrapolering, multipla jämvikter, stämningsslagen och framtidsförväntningar kan alla få priserna att kraftigt avvika från eventuella jämviktspriser och få marknaden att svänga snabbt fram och tillbaka. Marknaden fungerar i verkligheten med stor ryckighet och volatilitet, vilket kan leda till stora negativa realekonomiska konsekvenser.

Här föreligger också ett "summationsproblem". Det som kanske minskar risker för den enskilde placeraren kan få helt andra effekter på marknaden i sin helhet. Om t ex en placerare tycker att indikatorer föreligger på att tillgångspriserna faller, säljer han ut, vilket får andra att göra detsamma, vilket får priset att falla ännu mer om s v. När enskilda placerare på detta sätt försöker "se om sitt eget hus" riskerar i själva verket alla att förlora ännu mer.

Hypotesen om effektiva marknader är inte ett axiom, även om det ofta behandlas som sådant av dess tillskyndare. Men om den ska vara vetenskapligt intressant måste den tas för vad den är – en prövbar hypotes. Teorier om spekulativa bubbler visar att "rationella" spekulanter kan spekulera utan att förlora pengar. Förekomsten av dessa spekulanter visar att Friedmans argument – att spekulering inte kan vara destabiliserande eftersom sådana

spekulanter skulle förlora pengar – inte håller. Om inte annat så visade väl 1990-talets kriser med eftertryck att spekulering är destabiliserande, inte stabiliserande.

På finansmarknaderna finns aktörer med *olika* motiv (arbitrage, försäkring, risktagning) för att bedriva handel. Detta är i själva verket en förutsättning för att marknaden ska kunna fungera. Många finansmarknadsmodeller visar hur spekulativa bubblor kan uppstå även på rörelser som har sitt ursprung i fundamenta. I vissa av modellerna resulterar samspelet mellan de olika aktörstyperna till och med i kaos. Rationella spekulanter kan mycket väl öka exempelvis växelkursvolatiliteten. Förändrade räntedifferenser mellan länder kan få spekulanter att köpa en valuta även om dess värde är ”hög” och sälja den när dess värde är ”låg”, vilket skulle verka destabiliserande på växelkursen. Spekulanter ökar på detta sätt volatiliteten genom att ”spä på” växelkurseffekten av en förändring i räntedifferenser (eller någon annan förändring i relevanta variabler). Både ”rationella” och ”icke-rationella” spekulanters beteenden kan verka destabiliserande på finansiella tillgångars pris genom att exempelvis reagera ”långsamt” eller ta hänsyn till tidigare erfarenheter (vad gäller räntedifferenser m m).

Avregleringarnas roll i finanskriserna

De avregleringar av kapitalmarknaderna som skedde under 1980- och 1990-talen skulle enligt deras nyliberala tillskyndare bland ekonomer och politiker leda till högre tillväxt och mer investeringar. Men historien har visat att detta inte stämmer. De få studier som föreligger talar inte för att några sådana samband råder. Vad man däremot *kan* visa är att de kriser som de ökade kapitalrörelserna leder till för lång tid framåt drar ned tillväxttakten och att det framför allt är de fattiga som får betala. Sedan avregleringarna påbörjades för tjugofem år sedan har världen hemsökts av i runda tal hundra bank- och valutakriser. Jämförelser mellan olika länder har visat att dessa kriser ofta är relaterad till liberaliseringar och avregleringar av kapitalmarknader.

Flera forskare har undersökt hur robusta dessa resultat är och hur de bäst kan tolkas. Man kommer genomgående fram till att *sekvensen* för genomförandet av liberaliseringarna i förhållande till andra policyreformer har stor betydelse. Generellt finner de att liberaliseringar har störst utsikter att bli lyckosamma (har en positiv effekt på tillväxten) om de följer på redan tidigare reformer med avsikt att ”öppna upp” länderna mot den internationella marknaden. Om inte blir resultatet av liberaliseringarna förstärker tidigare obalanser och leder till kapitalflykt.

Anledningen till att liberaliseringen ger kriser snarare än tillväxt är delvis ett tankefel som dess förespråkare gör sig skyldiga till. De tar helt enkelt inte i beaktande att kapitalmarknader inte fungerar som vanliga varumarknader. De är framför allt informationsinsamlare. När detta inte kan ske utan imperfektioner blir följden att kapitalströmmarna blir procykliska och leder till ökad instabilitet och fluktuationer.

Eftersom aktörer på kapitalmarknaden inte har fullständig information tenderar de att skaffa sig information om hur ekonomins fundamenta ser ut genom att helt enkelt iaktta varandras handlande. Denna typ av ”informationskaskader” innebär att investerare rör sig i flock och driver i vild flykt ut och in på marknaderna. När man inte får låna i det egna landet, söker man sig utomlands för att kunna finansiera projekt med allt större risker. För att hindra sådana många gånger destabiliserande rörelser kan det finnas skäl att kontrollera kapitalrörelser över nationsgränser. Sådana kontroller har klart sina kostnader, men fördelarna kan överväga om åtgärderna möjliggör användandet av en stabiliserande ekonomisk politik och ger de enskilda nationerna möjligheter att föra en självständig och motcyklisk finans- och penningpolitik.

Ett annat problem är att det föreligger omfattande informationsasymmetrier på kapitalmarknaderna, vilket gör att analogin till frihandel haltar betänkligt. Asymmetrierna skapar *negativt urval* där långgivare har icke-perfekt information om låntagarens kvalitet och

låntagare som utgör dåliga kreditrisker har starka incitament att söka lån. Under sådana villkor resulterar inte fria kapitalmarknader i effektiv resursallokering. Asymmetrierna skapar också *moralisk risk* där låntagare kan tänkas ändra sitt beteende efter det att de fått beviljat sina lån. Ett sådant beteende leder till ökad riskexponering och att de investeringsprojekt som genomförs blir överdrivet riskfyllda. Långivarna kan förutse detta och drar därför ned på lånenivån, vilket får till följd att finansierade investeringar kan komma att ligga på en suboptimal nivå.

Kortsiktiga kapitalrörelser bildar inte heller en fond för investeringar som vi sett. Företag är inte beredda att engagera sig i långsiktiga investeringar på basis av kortsiktiga kapitalflöden. Volatiliteten ökar och försvårar också för länder och regeringar att bedriva en kanske högst legitim ekonomisk politik och minskar manöverutrymmet för rationellt handlande. Risker – och kostnaderna – för valutakriser ökar med omfattningen på dessa kapitalrörelser. Inte bara instabiliteten som sådan, utan också risken för instabilitet har en återhållande inverkan på investeringslusten. Rädslan leder till återhållsam attityd hos både företag och regeringar och blir på så vis en självuppfyllande profetia. Företagen tvingas att självfinansiera sina eventuella investeringsprojekt, vilket självklart minskar de totala investeringarna och därigenom tillväxten.

Även om utvecklingsländerna i större utsträckning har fått sin beskärda del av internationell kapitalimport, så har deras investeringar i främsta rummet baserats på eget sparande.

Den instabiliteten och de kriser som kortsiktiga kapitalrörelser ger upphov till leder också till en allt större diskrepans mellan privata och samhällsliga kostnader. Marknadsmislyckandet leder till enorma negativa externaliteter som låntagare, arbetare och småföretagare får betala för. Även regeringar tvingas till ökade reservhållning av valutor. Pengar som hade varit bättre verksamma i förbättring av undervisning, hälsovård och liknande.

Som erfarenheterna av 90-talets finanskriser i USA, Sverige, Norge och Finland visar är detta problem som även välutvecklade och transparenta ekonomier har att dras med, inte bara kompiskapitalism ("crony capitalism"). Alla ekonomiska problem är inte informationsmässiga och när det gäller de länder som drabbats av finanskriserna har relevant information oftast varit väl tillgänglig och känd under resans gång. När valutaspekulanterna slår till vet de att som infektioner slå till mot de svaga och inte de starka.

De finanskriser som på 1990-talet bröt ut i Ostasien och Latinamerika var i hög grad en följd av en överdriven låneverksamhet igångsatt av överlikvida och underreglerade finansmarknader. När överlikvida finansmarknader lämnas åt sig själva, fungerar de inte "robust och effektivt". I avregleringarnas kölvatten uppstod en köparnas marknad och en både privat och samhällsligt icke-effektiv riskackumulering, speciellt i utvecklingsländerna. Den ökade utlåningen skapade via överdrivna framtidsförväntningar och optimism sin egen efterfrågan. Tillsammans med volatila och snabbfotade marknader, regeringar som uppträder som långgivare i sista hand, liten erfarenhet av internationell finans och drömmar om "snabba" pengar, skapade detta utmärkta förutsättningar för finanskriser. När drömmar och förväntningar inte infrias försvinner förtroendet och det lättroliga kapitalet lika snabbt ur landet som det flöt in i landet. Valutorna deprecieras och tillgångspriserna faller och fyller sin roll av självuppfyllande profetior om ekonomiernas försämrade fundamenta.

Finansmarknader har viktiga uppgifter att fylla i en ekonomi. Detta har förespråkare för fria marknader varit duktiga på att visa. Däremot har man varit sämre på att visa på de kostnader som förekommer på dessa marknader. Precis som många andra nyttigheter i ekonomin föreligger även här *negativa externaliteter* – kostnader som inte tas ut i priset på produkten. Finansmarknadens aktörer genererar helt enkelt kostnader som de inte själva står för. De senaste tio årens finanskriser har kastat ut hundratals miljoner människor i fattigdom, otrygghet och arbetslöshet. Det är dessa försvarslösa människor som får betala för den misshushållning som finansmarknaderna förorsakar.

Man skulle på goda grunder exempelvis kunna hävda att en omsättningsskatt på finansmarknaden är effektiv och rättvis därför att den leder till att finansmarknaden helt enkelt får stå för de kostnader som dess instabilitet, obalanser och störningar ger upphov till. De som ger upphov till eller verksamt bidrar till valutakriser och andra former av marknadsmisslyckanden får vara med och betala för dem. Om de senaste två årtiondenas globalisering visat på något, så är det bland annat att regleringar behövs om finansmarknader ska fungera någorlunda tillfredsställande.

Behovet av en ny global finansarkitektur

Det är uppenbarligen svårt för traditionell ekonomisk teori att förklara finanskriser som inte drivs av fundamenta. Oftast blir förklaringen att det beror på dumdristig spekulering av irrationella spekulanter. I själva verket är orsaken – som vår keynesianskt färgade finanskristeori visar – att vi inte har en perfekt information om hur framtiden ser ut, och att det är just framtidsförväntningar som styr finansmarknaden. Spekulation handlar om att försöka föregripa hur dessa framtidsförväntningar på marknaden kommer att se ut i framtiden. Detta är svårt att göra – marknadspsykologi är svårt att få grepp om – och leder ofta till att marknaden blir volatil och med lämmeltågsliknande beteende där förväntningar om vad andra spekulanter har för förväntningar spelar större roll än ekonomins fundamenta. Kriserna är alltså i grund och botten *endogena* och inte *exogena* (felaktigt satta växelkurser, informationsmisslyckanden, irrationalitet m m). Finanskriserna är inga anomalier, utan i högsta grad möjliga och förväntade inslag i en global och genuint osäker ekonomisk värld.

Den främsta lärdom vår finanskristeori och den historiska erfarenheten ger oss är att återkommande finansiella kriser är en del av vårt ekonomiska systems väsen. De beror inte bara på en rad tillfälligheter och missbedömningar. De är en följd av de djupare liggande och långsiktiga instabiliteter som kännetecknar själva det finansiella systemet och utgör en källa till ekonomins instabilitet och kriser.

Den bild vi vår teori och historien ger av finanskriserna är att de i hög grad beror på finansmarknadernas speciella kännetecken:

Låga transaktionskostnader – vilket gör att kapital kan flyttas snabbt och lätt.

Rykte, trovärdighet, förväntningar spelar stor roll – vilket leder till hög volatilitet.

Informationsasymmetrier är legio – vilket förorsakar negativt urval (dåliga projekt genomförs, bra däremot inte) och att det blir svårt att kontrollera verksamheten (både för privata aktörer och myndigheter).

Moralisk risk leder till allvarliga marknadsmisslyckanden – vet man att man alltid blir ”utlöst” blir man oförsiktig och tar onödiga risker.

Det finns inga egentliga substitut.

Dessa fem kännetecken – förstärkta av internationella kapitalrörelser och växelkursfluktuationer – leder lätt till panikbeteende och efterföljande kriser. Ska man undgå framtida finanskriser måste man sätta in åtgärder på alla dessa områden.

Den kanske något pessimistiska slutsatsen av vår finanskristeori måste bli att så länge vi har en ekonomi där finansiella marknader och olika valutor existerar så kommer vi också att få dras med periodiskt återkommande kriser. Detta innebär inte att vi ska sitta med armarna i kors och vänta på att ovädret drar förbi. Regleringar av finanssektorn, ökad transparens och en väl fungerande ekonomisk politik kan aktivt bidra till att dämpa och mildra kriserna. En större öppenhet när det gäller behovet av bank-, kapital- och valutaregleringar kan också bidra till att vi på sikt kan minska riskerna för finansiella systemrisker och kostsam finansiell instabilitet.

Om vi däremot reflexmässigt vägrar se att problem existerar – som alla de okritiska marknadsivrare, ekonomer och politiker som gömmer sig bakom hypotesen om effektiva marknader – kommer vi åter att stå handfallna när nästa kris tornar upp sig.

Är global frihandel verkligen bra för alla?

I den pågående globaliseringsdebatten hävdas det ofta att avregleringar och fria marknader är bra för länders utveckling och människors välfärd. Med hänvisning till den av den engelske nationalekonomen David Ricardos i början på 1800-talet utvecklade *teorin om komparativa fördelar* hävdas att frihandel är något som alla tjänar på.

Man måste dock komma ihåg de restriktiva antaganden som teorin byggde på – som t ex konstant skalavkastning, fullt kapacitetsutnyttjande och att produktionsfaktorerna är fullständigt rörliga *inom* ett land men orörliga *mellan* länder. Om ett land utifrån komparativa fördelar specialiserar sig på produktion av en vara som har avtagande skalavkastning kan det efter specialisering komma att befinna sig i en sämre situation än innan. Strukturell arbetslöshet förorsakad av att ett landet öppnas upp för handel ingick inte heller i scenariot.

Speciellt antagandet att kapitalet är internationellt orörligt är centralt. I annat fall gäller inte de komparativa fördelarna. Idag ser vi dock hur kapitalet rör sig fritt mellan länder i jakt på så stor avkastning som möjligt. Och i ökad utsträckning börjar också arbetskraften röra sig över nationsgränser. Så även om det kan finnas bra argument för frihandel, är uppenbarligen inte komparativa fördelar ett av dem. Åtminstone inte i en värld med fria kapitalrörelser.

Under första hälften av 1900-talet vidareutvecklade den svenske ekonomihistorikern Eli Heckscher och nationalekonomen Bertil Ohlin teorin om komparativa fördelar. Givet antaganden om exempelvis avsaknad av transportkostnader och att produktionsfaktorerna är rörliga i länderna men orörliga mellan länderna, kunde Heckscher och Ohlin med sin *faktorproportionsteori* visa att internationell handel har en tendens att medföra utjämning av varupriserna genom att relativpriset på de knappa produktionsfaktorerna (med högt pris) sjunker och priset på de rikliga produktionsfaktorerna (med lågt pris) stiger.

Om teorin ger en riktig verklighetsbild skulle man förvänta sig att Nord exporterar kapitalintensiva varor till Syd och importerar arbetsintensiva varor från Syd och att handel skulle äga rum fr a mellan länder med störst skillnad vad gäller relativa faktortillgångar. Handel mellan Nord och Syd borde alltså vara mer omfattade än handeln mellan länder i de olika områdena.

Inget av detta verkar dock stämma med den globala ekonomin i början av det tjugoförsta århundradet. I stället för en ökning av mellanbranschhandeln är inombranschhandel mellan länder större än någonsin. Likaså handeln inom Nord (där länderna har i stora drag samma resurstillgångar och priser på dessa resurser).

Som vi redan visat stämmer antagandet om att produktionsfaktorerna internationellt är orörliga idag dåligt överens med verkligheten. I viss utsträckning leder produktionsfaktorernas rörlighet till att en av orsakerna bakom den internationella handeln – skillnader mellan länder vad gäller faktoruppsättning – elimineras. En allt större del av det internationella ekonomiska utbytet utgörs idag av direktinvesteringar och handelströmmar *inom* multinationella företag. Avgörande för dessa är inte längre ”moderländernas” komparativa fördelar, utan snarare företags- och individspecifik teknologisk kompetens och konkurrensfördelar. Ökningen av direktinvesteringar beror till stor del på tilltagande skalavkastning (främst vad gäller produktutveckling och marknadsföring), avreglering, minskade handelshinder och en önskan att stärka maktpositioner. Efter avregleringar av finansmarknaderna på 1970- och 1980-talen rör sig det globala kapitalet idag snabbt och obesvärat över alla nationsgränser.

Sambandet mellan handel och ekonomisk utveckling är således inte så enkelt som man ibland kan få intryck av i den pågående globaliseringsdebatten. Mer handel är långt ifrån alltid en garanti för en allmän välfärdsökning. I stället för frihandelsapologeternas ”win-win”-situation, liknar dagens världshandel mer ett merkantilistiskt nollsummespel.

Dogmatiska frihandelsförespråkare har med utgångspunkt från Ricardos teori om komparativa fördelar och Heckscher-Ohlin-teorin om faktortillgångarnas roll för specialisering alltid hävdats att alla länder tjänar på frihandel. Genom den av handeln uppkomna arbetsdelningen och specialiseringen är alla vinnare i världshandelsspelet.

Ett av problemen är dock som vi sett att handelsteorins förutsättningarna stämmer dåligt med verkligheten. Existensen av externa effekter, skalavkastning och imperfekt konkurrens gör att vi lever i en – som den amerikanske ekonomen Paul Krugman uttrycker det – ”näst-bästa värld” där frihandel inte självklart är den bästa policyn.

Kapitalets ökade rörlighet kan leda till att man tar mindre socialt och miljömässigt ansvar. Det kan bli frestande för regeringar att i den globala kapplöpningen efter investeringar sänka på t ex arbets- och miljökraven. Handels- och miljöbarriärerna försvinner hand i hand.

Allt detta har lett till att frihandelsideologin starkt kommit att ifrågasättas. Många har till och med hävdats att frihandeln är ett problem snarare än en lösning för världsekonomin.

Glokaliseringens paradox

Faktorförekomst verkar inte längre förklara speciellt mycket av olika länders specialisering och det internationella handelsmönstret. I en världsekonomi där integrationen ständigt ökar och skillnader i näringslivsstruktur bli allt mindre, verkar även länder och regioner utan speciella faktormässiga tillväxtförutsättningar att kunna klara sig bra på den internationella arenan genom en högt uppdriven förmåga till marknadsanpassning, effektiva arbetsorganisationer, utvecklingsorienterade produktionssystem m m. Heckscher-Ohlin-teorin om länders specialisering utifrån faktorförekomst verkar bli alltmer omodern i takt med att geografiska begränsningar och bundenheter för de olika produktionsfaktorerna minskar (vilket också den ökade arbetskraftsrörligheten är ett uttryck för). Idag betyder globala kapitalrörelser och möjligheter till utbildning, forskning, samverkan, nätverk, utvecklingsblock och spårbundna historiska erfarenheter så mycket mer för handelsmönstren. Paradoxalt nog verkar just lokal och regional förankring i nätverk och andra samarbetsbaserade faktorer spela en allt viktigare roll.

Under slutet av 1900-talet uppmärksammade alltfler ekonomer en tilltagande koncentrationstendens vad avser den ekonomiska verksamhetens branschmässiga lokalisering. Filmindustrin koncentrerades till ställen som Hollywood, IT-företag till Silicon Valley och Kista och så vidare. I verkligheten har vi sett geografisk förtätning och koncentration. Varför? Enligt den så kallade klusterteorin beror det främst på förekomsten av *externa skalfördelar*. Inom den geografiskt avgränsade miljö som ett kluster utgör har det enskilda företaget fördelar av närheten till andra företag. Företag med relaterade verksamheter – i form av teknologi eller kundkrets - blir mer produktiva, kreativa och värdeskapande av att ligga samlade i en lokal miljö. Detta kan bero på att exempelvis möjligheterna till ”spillover-effekter” som kunskapsläckor och skapandet av större marknader tilltar med koncentrationsgraden. Det föreligger en komplementaritet mellan företagen som skapar samlokaliserings- och synergieffekter i klustret. Kombinationen av rivalitet, konkurrens och samverkan skapar en speciell dynamik i dessa rumsligt förtätade system. Företag som är lokaliserade i närheten av varandra kan ha fördel av ökat informationsflöde och omvandlingstryck. Förekomsten av specialiserad arbetskraft och andra insatsvaror gör klustret speciellt attraktivt och konkurrensen utgör ett incitament till organisationsförändringar och faktorproduktivitetstillväxt. En kontinuerlig ”brain gain” av människor från olika områden till klustren gör att de ofta kan bibehålla och förstärka sin roll i ekonomin.

Även om faktorer som fungerande infrastruktur, institutioner och positivt företagsklimat klart spelar in för var ett kluster bildas, innebär detta inte att det går att förutsäga. Kluster – precis som andra ”utvecklingsblock” och ”tillväxtpoler” – går inte att odla fram. Historiska tillfälligheter och spårberoende spelar en stor roll. I efterhand kan vi alltid berätta en ”bra historia” och peka ut viktiga faktorer, men att förutsäga var framgångsrika och dynamiska kluster kommer att vara belägna går i regel inte.

Man får inte heller glömma bort att förtätningen inte automatiskt leder till uppkomsten av ekonomiskt gynnsamma miljöer. För en positiv dynamik spelar förekomsten av socialt kapital och horisontella nätverk en avgörande roll.

Kluster som fenomen är egentligen en paradoxal företeelse. Mitt under en pågående globalisering av ekonomin spelar dessa lokala ”mikromiljöer” en allt större roll. Hur ska man kunna förklara denna globaliseringsparadox där lokal förankring och dynamik spelar en allt viktigare roll i den ”globala friktionslöshetens tidevarv”? Denna ”Hollywoodparadox” visar på sammansattheten i den ekonomiska utvecklingen. Det blir avgörande för företags fortlevnad och expansion att kunna länka sig till och utnyttja globala marknader. Samtidigt visar de också vikten av icke-ekonomiska faktorer – både kulturella och institutionella – för att förstå ett regionalt differentierat utvecklingsförlopp.

Om vi i framtiden får se en fortsatt koncentrationstendens beror i hög utsträckning på om faktorrörligheten överväger klustrets fördelar eller ej. Men det förefaller i nuläget vara osannolikt att vi åter skulle få en situation kännetecknad av orörliga produktionsfaktorer och där teorin om komparativa fördelar och Heckscher-Ohlin-teorins specialisering och arbetsdelning åter skulle vara applicerbar. Om vi har stora generella skalfördelar och samlokaliseringvinster är risken för polarisering mellan högproduktiva centra och en utarmad och lågproduktiv periferi uppenbar. Det enda som idag förefaller hålla tillbaka koncentrationsprocessen är arbetskraftens begränsade rörlighet och en samtidig motrörelse som de av de fria kapitalrörelserna skapade finanskriserna kan ge upphov till.

Den globala ekonomin, ekonomerna och etiken

Marknaden är nu för tiden den självklara utgångspunkten för alla diskussioner om vad som är en nödvändig och bra politik. Och marknadens uttolkare – ekonomerna – uppträder med alltid lika tvärsäkra uppfattningar om varför vår ekonomi ser ut som den gör och hur den bör ändras.

Det som utgör grunden för ekonomernas legitimitet i samhällsdebatten är den ekonomiska vetenskapen. Visserligen baseras deras inlägg inte alltid på välgrundade tillämpningar av denna vetenskap. Men det är den som skänker dem prestige och status.

Nationalekonomin har länge försökt att etablera sig som en egen vetenskap, frigjord från övriga samhällsvetenskaper och filosofin. I denna process har en djup klyfta uppstått mellan den ekonomiska teorin och etiken. Genom att inte explicit ta hänsyn till människors etiska överväganden och hur dessa påverkar vårt beteende och handlingar har teorin kommit att alltmer avlägsna sig från verkligheten. Fixeringen vid en föregivet moraliskt och etiskt neutral bild av människan som en nyttomaximerande maskin har på så vis bidragit till dess utarmning.

Ett belysande exempel på detta är ett PM som Världsbankens dåvarande chefsekonom Lawrence Summers för några år sedan sände till sina kollegor i banken. Där stod följande att läsa:

”Oss emellan, borde inte Världsbanken stödja *mer* flyttning av förorenade industrier till tredje världen? ... Måttet på kostnaderna för hälsovådlig miljöförstöring är beroende av de uteblivna intäkterna genom ökad sjuklighet och dödlighet. Sett ur denna synvinkel bör en given mängd hälsovådlig miljöförstöring genomföras i det land som har den lägsta kostnaden, vilket

kommer att vara det land som har de lägsta lönerna. Jag anser att den ekonomiska logiken bakom tippningen av giftigt avfall i landet med de lägsta lönerna är oklanderlig, och vi bör böja oss för den ... Jag har alltid ansett att de underbefolkade länderna i Afrika är *underförorenade*; deras luftkvalitet är förmodligen inte tillräckligt låg jämfört med Los Angeles eller Mexico City. Det är bara det beklagliga faktum att så mycket miljöförstöring skapas av näringsgrenar ... som inte kan bli föremål för handel ... som hindrar en handel med avfall och luftföroreningar som skulle öka hela världens välfärd.”

Vad som är intressant med Summers yttrande är inte att en chefsekonom på Världsbanken på ett provokativt sätt diskuterar möjligheten av att öka exporten av föroreningar till tredje världen. Det intressanta är att resonemanget logiskt följer av den ekonomiska teorin och att det här för en gångs skull ges ord åt ett obehagligt resonemang som de flesta ekonomer inte skulle ge uttryck för offentligt. Just detta PM läckte emellertid ut och ledde till en lång och livlig diskussion om Världsbanken och dess förhållningssätt till tredje världen.

Yttrandet belyser också att ekonomi och etik hänger intimt samman – eller åtminstone att de borde göra det. Speciellt därför att behovet av att explicit ta hänsyn till etiska frågor mellan olika samhällen och värdegrunder ökar i takt med att ekonomins globalisering påverkar allt fler länder och människor världen över.

Ekonomer kan på olika sätt beräkna kostnaderna som föroreningar orsakar. På så vis kan de också göra uppskattningar av hur mycket människor i västvärlden är villiga att betala för att minska föroreningarna i sina egna länder och hur mycket man skulle behöva betala länder i tredje världen för att ta emot mer av föroreningar. Möjligen kräver de inte så mycket eftersom de ofta inte känner till föroreningarnas innehåll eller de skador som de kan förorsaka. Men vad Summers och andra ekonomer försöker visa är att människor i tredje världen – om de är rationella – är villiga att ta emot mer föroreningar eftersom kostnaderna där är väsentligt lägre än i västvärldens utvecklade länder. Fattigdomen i tredje världen leder till att dålig miljö där i enlighet med den ekonomiska teorins logik är förenad med lägre kostnader än i västvärlden. Om den internationella handeln var fullständigt fri skulle föroreningarna strömma ut från de utvecklade länderna och in i de mindre utvecklade. Kunde man bara underlätta transporterna av föroreningar mellan olika länder skulle den globala välfärden öka. Åtminstone enligt Världsbankens ekonomer.

Jaha, men var kommer då etiken in? Jo, frågan är ju hur man kommer från påståenden om hur rationella individer i abstrakta och orealistiska modeller väljer, till påståenden om välfärd och vad Världsbanken borde göra i den verkliga världen. I själva verket är hela det resonemang som ekonomen för genomsyrt av etiska ställningstaganden. Och det finns flera starka argument mot att Världsbanken ska stödja dumpning av avfall i tredje världen.

Flyttningen av förorenande industrier och avfall till tredje världen leder inte till att välfärden totalt i världen ökar. Även om kostnaderna för föroreningarna i tredje världen skulle vara lägre än i de utvecklade länderna, är det inget som säger att människor måste acceptera marknadens värdering av dessa föroreningar och dess konsekvenser. Marknadspris ger inte alltid en bra uppskattning av vad som är skadligt och förmånligt.

Vi kan också berättigt anse att en sådan överföring är orättvis. Att erbjuda en svältande människa att arbeta tio timmar för vatten och bröd är – även om den fattige frivilligt accepterar erbjudandet – att dra fördel av en annan människa i nöd. Det är att utnyttja en annan människa för egna ändamål.

När en mus och en elefant förhandlar blir resultatet sällan rättvist. Att först plundra och utkonkurrera ett lands ekonomi, för att sedan erbjuda köp av avfall för att bättra på ekonomin, är orättvist. Människor eftersträvar visserligen ofta att få det bättre ekonomiskt, men inte om det leder till, eller bygger på, allvarliga orättvisor.

Exemplet med Världsbankens PM visar på ett slående – och för de flesta säkert chockerande – sätt hur ekonomi och etik faktiskt hänger samman. Det visar också hur en välgrundad ekonomisk analys kan leda till – för de flesta – motbudande moraliska och etiska slutsatser. Ekonomer hävdar ofta att etik och vetenskap går att skilja åt och att deras analyser är värderingsfri. Men detta är en tro som det saknas grund för. Frågor om välfärd och rättvisa går helt enkelt inte att skilja åt.

Man måste nog vara både döv och blind för att inte se att marknadsivrarnas kolartro på den fria konkurrensen stämmer dåligt överens med verkligheten. De nationalekonomiska läroböckernas Walt Disney-värld är inte verklighetens. Hur det kan gå när man glömmer bort denna självklarhet fick vi för ett par år sedan belyst i USA. Där ledde avregleringen av elmarknaden i Kalifornien till att man blev tvungen att införa undantagstillstånd eftersom elförsörjningen fullständigt kollapsat.

Ekonomernas försök att bygga en brandvägg mellan vetenskap och etik har bara lett till att etiken osynliggjorts. Den finns där likväl, men oredovisad och ofta omedveten. Detta kommer tydligt fram i ekonomernas syn på marknaden som något etiskt oproblematiskt. Detta trots att vi vet att marknaden tvångströja för många bara kommer i en storlek och med ett grått och trist mönster. Och oftast leder till koncentration av den ekonomiska makten och urholkar demokratin.

Traditionell ekonomisk analys har en tendens att på ett otillbörligt sätt snäva in värderingsfrågor. Men analysen kan breddas utan att den för det blir formlös eller irrationell. Våra val – och de värderingar de vilar på – måste också väga in konsekvenser för frihet, jämlikhet och rättvisa. Även om den traditionella ekonomiska analysen förefaller mer rigorös och ”vetenskaplig”, blir den mer användbar och förnuftig om den bygger på mer vida och realistiska hänsynstaganden. Och som Amartya Sen, nobelpristagare i ekonomi, brukar säga – ”det är bättre att ha vagt rätt än exakt fel”.

Globaliseringen och dess kritiker

Att föra en saklig debatt om globalisering är inte lätt. Ibland hävdas att den oreglerade marknadsekonomins kritiker står för ”allmän luddighet och vilseledande förslag”. Detta för inte precis debatten framåt och det är svårt att få grepp om vad som menas när det hävdas att globaliseringens kritiker skulle vara globaliseringsmotståndare eller mot fri handel. Vad man tar avstånd från är ju inte det faktum att världen alltmer utgör en ekonomisk och politisk helhet eller att olika länder har möjlighet att handla med varandra. Däremot har man dubier över att globaliseringen äger rum på marknaden villkor och många gånger åsidosätter demokratiska intressen. Likaså att den regelmässigt leder till ökade klyftor inom och mellan länder.

Frihandel i all ära, men FN och andra internationella organ medger numera att globaliseringen i många fall motverkar den ekonomiska utvecklingen i världens fattigaste länder. Visst låter det fint att säga att frihandel ”gynnar fattiga”. Men faktum är att världen i dag är lika långt från frihandel som aldrig förr. Utvecklingsländerna hävdar själva att handeln på den globala marknaden mest skett på de rika ländernas villkor. Deras marknader har öppnats upp samtidigt som EU och övriga västvärlden stängt sina marknader för deras råvaror, textilier och jordbruksprodukter.

Fri handel är bra – om den sker på lika villkor och inte bara utifrån västvärldens intressen. De flesta globaliseringskritiker är inte mot fri handel eller globalisering. Vad man däremot hävdar är att den fria handeln och globaliseringen måste ske på mer rättvisa grunder och med stöd av bättre och mer demokratiskt förankrade institutioner än dagens WTO, Världsbank och IMF. Frihet måste också innebära att länder kan avstå från att handla om man inte tycker att handeln är ömsesidigt fördelaktig.

Att IMF och Världsbanken har visat sig vara motvilliga att genomföra reformer i demokratisk riktning borde egentligen inte förvåna. I dessa organs exekutivstyrelse har USA nästan 20 procent av rösterna – vilket är proportionellt mot dess kapitalandel – och kan därför i princip hindra alla genomgripande strukturförändringar av fonden eftersom det krävs en kvalificerad majoritet på 85 procent av rösterna för att driva igenom ett förslag.

Man kan på goda grunder kritisera de ovan nämnda institutionerna för att föra en ohållbar och orättvis politik gentemot tredje världen. Joseph Stiglitz – Världsbankens förre chefsekonom och nobelpristagare i ekonomi – har hävdad att de krav som IMF ställt på u-länderna bara ökat den ekonomiska instabiliteten och att omsättningsskatter eller andra åtgärder som kan kyla ner den internationella valutahandeln vore bra. Och valutaspekulanten och filantropen George Soros har under flera år hävdad att kortfristiga kapitalrörelser är skadliga och att regleringar behövs om marknadsekonomi ska överleva.

I debatten glömmar man ofta bort att frågan egentligen inte handlar om frihandels vara eller icke vara. Det är få ekonomer som ifrågasätter att fri handel med varor och tjänster i grunden är av godo. Däremot ifrågasätter många av oss – inklusive kända frihandelsvänner som Jagdish Bhagwati och Paul Krugman – att avreglerade globala finansmarknader enbart skulle vara av godo.

Har globaliseringen ökat välfärden i världen?

Kursändringen mot marknadsvänligare politik har sedan 1980 inte generellt lett till ökad tillväxt för u-länderna. De senaste decenniernas avregleringar och handelsarrangemang har till exempel inte kunnat hindra att de fattigaste länderna – jämfört med perioden 1960-1980 – fått se ökningen i BNP/cap förbytas i en minskning. Även när det gäller hälsa och utbildning visar flera undersökningar att de fattigaste länderna har sett lite av framsteg och i vissa fall t o m försämringar. Detta innebär att miljoner människor som haft chansen att undkomma ett liv i fattigdom, sjukdom och analfabetism gått miste om denna möjlighet.

Världshandeln är idag beloppsmässigt tjugo gånger större än 1945. Men fortfarande föregår tre fjärdedelar av den mellan USA, EU och Japan. De fattigaste femtio länderna står för mindre än en procent. Alla är tydligen inte inviterade till den globala handelsfesten. Samtidigt som globaliseringen av handeln innebär en ökad total omsättning, ökar koncentrationsgraden och allt fler länder exkluderas. De fattiga ländernas ”exklusion” är baksidan av de rika ländernas ”inklusion”.

Även om allt inte kan skyllas på avregleringsvägen och ekonomiernas ökade öppenhet är de troligen till stor del ansvariga för dessa försämringar. Bevisbördan ligger tung på de som hävdar att de två senaste decenniernas globaliseringsexperiment varit en framgång för världens fattiga.

Med utgångspunkt från publicerad data över utvecklingen av BNP per capita, Human Development Index, medellivslängd, barnadödlighet, analfabetism och andra indikatorer över välfärd kan man visa att förbättringarna var större mellan 1960 till 1980 än för perioden mellan 1980 och 2000. Detta visar att den internationella ekonomins globalisering – tvärtemot dess apologeters trosvisa uttalanden i motsatt riktning – inte alls lett till en snabb ökning av välståndet. De avregleringar som IMF och Världsbanken påtvingar fattiga låntagarländer har exempelvis i Latinamerika fått tillväxten att minska från 70 procent perioden 1960–1980 till 20 procent perioden 1980–2000. Även länder i södra Afrika och Östeuropa har gått en katastrofal ekonomisk utveckling till mötes i kölvattnet på avregleringar mer eller mindre beordrade av ”Washington Consensus”. Avregleringarna och öppnandet av de nationella marknaderna har framför allt för de allra fattigaste länderna – de så kallade MUL-länderna – lett till utslagning av den inhemska ekonomin och att man gått från att vara självförsörjande till att behöva förlita sig på import och export på en världsmarknad där prisutvecklingen på de egna produkterna med få undantag inneburit försämrade bytesvillkor.

Om ojämlikhet mäts som absoluta skillnader i BNP per capita visar data också att inkomstskillnaderna fortsatt ökade senaste decennierna och att klyftorna mellan fattiga och rika länder vidgats. För fyrtio år sedan hade den rikaste femtedelen av världens befolkning 30 gånger så höga inkomster som den fattigaste femtedelen. Idag är den nästan 80 gånger så stor. Även om fattigdomen mätt som *andel* av världsbefolkningen minskar – vilket vissa beräkningar tyder på – är det fortfarande upprörande att samtidigt som många av oss i väst kan leva i ofattbart överflöd hälften av jordens befolkning måste leva på mindre än två dollar om dagen. Lika upprörande som att en tredjedel av de som har jobb i USA får en lön som ligger under fattigdomsstrecket. Eller att en fjärdedel av USA:s invånare har otillräckliga sjukförsäkringar och att vart sjunde barn i Tyskland växer upp i fattigdom.

Globalisering och termodynamikens andra huvudlag

I takt med att globaliseringen tilltagit står det allt klarare att den ekonomiska tillväxten och industrisamhällets fortsatta expansion inte bara innebär ökad välfärd. Tillväxtens baksida i form av miljöföroreningar, nedsmutsning och resursslöseri träder allt mer fram som vår tids kanske största utmaning. Om nu industrisamhället resulterar i en allt fortare nedbrytning av vår miljö, hur ska vi då se på den?

I stort kan man säga att den traditionella ekonomiska teorin i princip hävdar att en ytterligare satsning på teknisk och ekonomisk utveckling är den enda lösningen på de miljömässiga problem vi har att brottas med. Bioteknik och andra tekniska landvinningar gör att man kan minimera resurs- och energiåtgång och återanvända de avfallsprodukter som uppstår. Naturen är i grunden tålig och motståndskraftig. Den läker snabbt de skador miljöförstöringen innebär. Många så kallade miljö- och resursekonomer har använt sig av kostnads- och intäktsanalys, välfärds- och prisbildningsteori för att utsträcka den traditionella ekonomiska teorins appliceringsområde till att även omfatta miljön. Detta har dock inte inneburit något paradigmskifte i synen på tillväxt och miljö, utan man har oftast inskränkt sig till att i möjligaste mån kvantifiera de samhällseliga kostnaderna i samband med produktionens negativa miljöeffekter.

Mot denna syn på sambandet mellan ekonomisk tillväxt och miljö har främst ekologer hävdar att miljöproblemen kan leda till irreparabla skador på naturen. Mot den traditionella synen på ekonomin som ett balanserat och harmoniskt system där tillväxt och miljö går hand i hand, har ekologiska ekonomer invänt att det snarare kan karakteriseras som ett instabilt system som i allt snabbare takt förbrukar energi och materia, och därigenom utgör ett hot mot själva basen för dess överlevnad. Influerad av bland annat den rumänsk-amerikanske ekonomen Nicholas Georgescu-Roegen hävdar många ekologiska ekonomer att ekonomin egentligen är ett enda gigantiskt termodynamiskt system där entropin obönhörligen ökar och vår materiebaserade tid försvinner. Om vi väljer att fortsätta att producera med de tekniker vi utvecklat kommer vårt samhälle och jorden att försvinna snabbare än om vi inför småskalig produktion, resursbesparande teknik, begränsad konsumtion och minskat överflöd.

Eftersom industrisamhället ofelbart leder till ökad miljöförstöring, energikriser och en ohållbar tillväxt, är det orealistisk att tro på möjligheten av samtidig snabb ekonomisk utveckling och miljömässig uthållighet. Kakan går inte både att äta och ha kvar,

Den traditionella ekonomiska teorins fixering vid rent penningmässiga faktorer leder till monetär reduktionism och att man blundar för andra faktorer som har betydelse för människans samspel med miljön. Man kan därför på goda grunder vara kritisk till användandet av exempelvis BNP mått på ett lands välfärd. Några propagerar därför för införandet av grön BNP, medan andra ser detta som en ofruktbar strävan att komplettera ett ofruktbart och endimensionellt tänkande.

Termodynamikens första lag säger enkelt uttryckt att energi i ett isolerat system (som inte kan utbyta energi eller materia med omgivningen) varken kan skapas eller förstöras, utan endast

omvandlas från en form till en annan. Dess andra lag säger att entropin – som kan sägas motsvara omvandlingen från användbar till mindre användbar energi och materia – i ett sådant system ständigt ökar.

Ekonomin är ett öppet system – som kan utbyta både energi och materia – i relation till naturen. Ekonomin är ett undersystem till det ekologiska och ekonomiska processer inbegriper ett användande av naturens materia och energi. I takt med att ekonomier expanderar och den ekonomiska tillväxten ökar används mer och mer av materia och energi, som på så vis dissiperar (späds ut) och blir allt mindre användbara och tillgängliga. Ekonomin är underkastad termodynamikens andra lag, vilket gör att denna process är irreversibel. Vi förbrukar våra ändliga tillgångar på naturresurser och producerar alltmer avfall. Industrisamhällets produktion innebär att vi påskyndar energins och materiens förbrukning – vi får ”värmedöd” och ”materiekaos”. Men det är också viktigt att framhålla att termodynamiken anger gränser för vårt samhälle och ekonomi, men den styr dem inte. Att därför exempelvis försöka bygga en värdeteori utifrån entropibegreppet är helt förfelat.

Termodynamikens andra lag – entropilagen – avser inte bara energin, utan också materian. Vår jord är ett slutet system som kan utbyta energi men inte materia med omgivningen. Även om vi i framtiden kommer att kunna tillgodogöra oss av solenergin på ett effektivt sätt, kvarstår begränsningen att våra icke-förnyelsebara naturresurser är ändliga.

Den traditionella ekonomiska teorin bortser helt från de icke-förnybara naturresursernas speciella betydelse för mänsklighetens levnadssätt. Fasta i sina ahistoriska modeller kan traditionella ekonomer inte riktigt inse att vi lever i en irreversibel och ändlig värld. Entropilagen visar att det finns rent energimässiga och materiella gränser för människornas levnadssätt, som vi i längden inte kan blunda för.

Återanvändning och resurssparande teknik är bra, men det räcker inte. För att om möjligt förlänga mänsklighetens existens är det därför av vikt att motverka ”det närvarandes diktatur” genom att förlänga våra blickfält och i större utsträckning ta hänsyn till kommande generationers intressen. ”Älska ditt släkte såsom dig själv.”

Det existerar således *absoluta* materiella begränsningar för människans tillvaro. All ekonomisk verksamhet – med eller utan tillväxt och prissatt miljö – påskyndar förbrukandet av dessa ändliga resurser. Den pessimistiska bild av livet på jorden som följer av denna verklighetssyn får dock inte förlama vår handlingskraft. Avskaffande av mode och pryflfixering, upphörande av krigsmedelsproduktion och en gradvis befolkningsminskningskulle till exempel kunna motverka den globala ekonomins allt snabbare resursförbrukning.

I takt med att globala marknader och konsumtionsvanor breder ut sig töms jorden snabbt på alla viktigare icke-förnybara energikällor och mineraler. Ur det perspektivet räcker det inte med att bara hushålla med resurserna. Sådana kosmetiska åtgärder lindrar symptomen, men botar inte sjukdomen. I stället krävs att det ekonomiska systemet rekonstrueras så att det gör det möjligt att minska det totala energiflödet.

Ekonomisk tillväxt har både biofysiska och etisk-sociala gränser. Eftersom ekonomin utgör ett undersystem till det ekologiska systemet innebär tillväxt att våra icke-förnyelsebara naturresurser uttöms allt snabbare och att kostnaderna för denna ”utveckling” övervältras på framtida generationer. Traditionella ekonomers teknikoptimistiska tro på oändliga substitutionsmöjligheter och att en ständig teknologisk förändring äger rum, är en tro för vilken det inte finns någon annan grund än hoppet,

De etisk-sociala gränserna för tillväxt ligger – förutom i övervältrandet av kostnader på framtiden – främst i att människor i takt med tillväxten och ökade inkomster efterfrågar mer positionella nyttigheter som utrymme, tystnad, orörd natur och dylikt. Efterfrågan på dessa nyttigheter stiger samtidigt som de blir allt svårare att få tag på. Men även samhällsmoralens

upplösning i takt med tillväxten sätter gränser. Egoism och teknokratiska värderingar gör att medlen för ett bättre liv i stället blir själva målet.

Tillväxten leder till ökade miljöproblem, uttömning av vår resursbas och en allt snabbare upplösning av mänsklig gemenskap. Tillväxtens kostnader är idag större än dess intäkter och därför i grunden oekonomisk. Och globalisering och tilltagande internationell handel förvärrar bara situationen. Den optimala skala som ekonomer ofta talar om på mikronivån existerar också på makronivån. Ekonomin utgör inget isolerat system. Naturen sätter ett tak för ekonomin och vi har sedan länge passerat den brytpunkt där ekonomin helt enkelt blivit för stor i förhållande till det omgivande ekosystemet.

Traditionella ekonomer har ofta argumenterat som om miljöproblemen skulle gå att lösa bara man satte pris på miljön och lät marknadsmekanismen sköta resten. Med hjälp av räntemekanismen kan fördelning över tid och rum lösas, oberoende av vad det är för något som ska fördelas.

Mot denna form av marknadskonforma åtgärder har ekologiska ekonomer invänt, dels att miljön inte kan behandlas som en vara vilken som helst, dels att miljöprissättning utgör ytterligare ett exempel på marknadsekonomin kolonisering av en icke-ekonomiska värld där den inte hör hemma. Ur ekologisk synpunkt utgör marknadspriser inget sanningskriterium. Priser är uttryck för en annan funktionslogik än naturens och miljöns. Och när kostnader inte har monetära värden och inte är jämförbara över tid och rum, hjälper oss inte räntemekanismen. Också ur ett civilisationskritiskt perspektiv är marknadstänkandet förödande. När marknaden breder ut sig, tenderar nämligen också marknadens speciella rationalitet att tränga in i människors tanke- och levnadssätt. Marknadens endimensionalitet riskerar – för att tala med Herbert Marcuse – göra människan endimensionell.

Världsnaturfonden redovisar årligen ett mått på biologisk mångfald – *Living Planet Index* – som visar på en minskning på trettio-tre procent mellan 1970–1999. Likaså har ett annat mått man använder sig av för att mäta olika länders användning av förnyelsebara naturresurser – *ekologiska fotavtryck* – pekat på en kontinuerlig ökning 1961–1999. Globalt sett har varje individ i genomsnitt två hektar produktiv mark att leva på. Svenskens ekologiska fotavtryck motsvarar åtta hektar, nordamerikanens motsvarar nästan tolv och i Afrika söder om Sahara är avtrycket knappt en och en halv hektar.

Uppenbarligen förbrukar dagens konsumtionsinriktade livsstil mer naturresurser än vad som kan återskapas. Om jordens befolkning skulle ha ett nordamerikanskt konsumtionsmönster skulle det behövas ytterligare ett par jordklot för att klara av försörjningen. Samtidigt som Nord's fotavtryck ökar minskar Syds Living Planet Index. Förklaringen till detta är i hög utsträckning att Nord kan fortsätta importera ständigt mer råvaror från Syd, samtidigt som man utlokaliserar produktion som är naturresurskrävande och har negativ miljöpåverkan till Syd.

Tjänste- och industrisamhällets ekologiska fotavtryck koloniserar i takt med globaliseringen allt mer av jordens rum-tids-tillgångar och ökar inkomstklyftorna mellan rika och fattiga. Fortsätter dessa tendenser – vilket dagens globalisering tyder på – kommer ekosystemets degradering att fortgå, den biologiska mångfalden minska och det ekologiska systemets förmåga att förnya sig försvåras.

Den globala ekonomins ojämlika byte

Ekonomiskt byte framställs genomgående i den ekonomiska teorin som utväxling – både på nationell och internationell nivå – av ekvivalenter.

Mot detta har främst marxistiskt färgade ekonomer som Samir Amin, Andre Gunder Frank och Arghiri Emmanuel, hävdade att det globala utbytet av varor innebär ett ojämnt byte av arbetsvärden. På den globala marknaden byter länder med lägre produktivitet ett större antal arbetstimmar mot ett lägre. I utvecklingsländerna innebär bytet att man genom utrikeshandeln

berövas ackumulationsfonder och säljer billig arbetskraft till subsistenslöner. För dessa ekonomer föreligger ingen egentlig ekvivalens i bytet, utan olika mängder arbete byts under sken av jämlikhet eftersom varorna i *pristermer* behandlas som likvärda.

Även om varupriser är ekvivalenta i monetära termer behöver de dock inte vara det i termer av användbar materia och energi. Globaliseringen innebär en utvidgad handel med förädlade varor och därigenom en växande degradering av naturresurser. Nettoflöden av användbar materia och energi går från Syd till Nord och visar hur intimt sammanlänkade ekologiska och fördelningsmässiga frågor är i en global värld.

Mer ekologiskt orienterade ekonomer har därför på senare år vidhållit att den internationella handeln inte är jämlik. Men i stället för att tala om ojämnt byte i termer av arbetstid eller arbetsvärde, hävdar dessa att ojämlikheten består i att olika kvantiteter naturresurser (råvaror, exergi, icke-förnyelsebara energikällor etc) byts i skepnad av till synes rättvisa priser. Genom den globala handeln sker en nettoöverföring av både tids- och rumsresurser mellan olika länder och regioner. I utbyte mot internationellt gångbar valuta kan ett land erhålla naturresurser från ett annat. På så vis kan Nord tillägna sig naturresurser som möjliggör en konsumtionsnivå som överskrider ländernas egna ekologiska och materiella förutsättningar. Den globala marknaden ökar – förutom den belastning långväga transporters bränsleförbrukning och ”just-in-time”-produktion utgör på miljön – ytterligare en redan ojämn fördelning av jordens resurser och dess förbrukning.

Vi får inte heller glömma att det som är lokalt effektivt inte alltid är globalt hållbart. Speciellt inte när det gäller icke-förnyelsebara naturresurser. Globaliseringen kan möjligen förlänga industrisamhällets illusion om att jordens resurser är oändliga, men för eller senare kommer även de att kännas vid ekonomins ekologiska gränser.

Teknologisk arbetslöshet och demokrati i den globala ekonomin

I mer än två sekler har den konventionella ekonomiska teorin – från Say, Ricardo, J B Clark och Wicksell till dagens marknadsapologeter – hävdade att teknologisk arbetslöshet bara är ett temporärt problem. Teknologiska landvinningar ökar produktiviteten och skapar större efterfrågan och billigare varor som på sikt ”sipprar ner” och ökar arbetstillfällena.

Alla har dock inte accepterat denna rosenskimrande bild av den teknologiska utvecklingens inverkan på arbetsmarknaden. På 1800-talet hävdade Marx att arbetskraftens ersättande av maskiner skulle leda till uppkomsten av en växande industriell reservarmé av arbetslösa. Och på 1930-talet varnade Keynes för att teknologisk arbetslöshet var en ”ny sjukdom” som hemsöker det moderna maskinsamhället.

Vid övergången från jordbrukssamhälle till industrisamhälle kunde en expanderande marknad och offentlig sektor rädda arbetstillfällena. I början av den tredje industriella revolutionen – baserad på ny informations- och kommunikationsteknologi – är det inte lika lätt att se var absorptionen av arbetskraften ska komma från. Ställda inför en alltmer anemisk marknad tvingas företag satsa på platta hierarkier, automatisering och ”lean production”. En hårt ansatt offentlig sektor pressas världen över till långtgående besparingar och personalnedskärningar. Vi producerar allt mer med mindre arbetskraft. Teknologisk arbetslöshet förefaller vara oundviklig.

Som vi redan kunnat konstatera har den nya mobilitet som kapitalet uppvisar i den globala eran i mycket inneburit att handel och produktion baserad komparativa fördelar kommit att ersättas med handel och produktion baserad på konkurrensfördelar. I stället för att förlägga produktionen där de naturliga förutsättningarna är bäst, flyttar kapitalet idag produktionen dit där produktionskostnaderna är lägst. Självklart innebär detta i många fall att sysselsättningen blir svår att upprätthålla på utflyttarorterna. Samtidigt förväntas politiker och regeringar ta ansvar för att sysselsättningen hålls uppe. De som inte infriar förhoppningarna riskerar att snabbt bytas ut. Multinationella företag är väl medvetna om detta och kan därför utsätta

regeringar och politiker på olika nivåer för påtryckningar att föra en social och miljömässig "underbudspolitik" och tillmötesgå ofta långtgående krav för att "rädda jobben" eller få till stånd nyetableringar. Om svenska politiker inte kan ge Continental-koncernen skattelättnader eller andra förmåner ersätts arbetena i Gislaved med subventionerade portugisiska eller östeuropeiska diton.

I takt med att omvärldsberoendet ökar minskar också demokratin och politikens möjligheter att göra sig gällande i förhandlingsspelet med marknadens representanter. Där politik och demokrati tidigare fungerade som det den amerikanske ekonomen John Kenneth Galbraith kallade "balansera motkrafter" till ekonomin, sätter ekonomin idag i allt större utsträckning själv agendan. Frågan man måste ställa sig är hur mycket marknad demokratin och tål? När marknaden invaderar och koloniserar allt fler områden av våra liv får vi inte glömma att – som ekonomer älskar att påpeka – det finns inga "gratisluncher". Detta gäller även marknaden., där frågan snarare är om man ska ha lunch eller bli någon annans lunch.

Redan storleken på de transnationella företagen utgör ett problem. Av världens 100 största ekonomier är nu 52 koncerner och endast 48 stater. De 15 största koncernerna i världen omsätter mer än de 60 fattigaste ländernas totala BNP.

Det är kanske därför inte så konstigt om nationer upplever sig allt mer som maktlösa gentemot den nanosekundskultur som brett ut sig i det nationslösa och aktieägarvärdesfixerade globala kapitalet. Det globala kapitalet uppfattar regeringar mer och mer som rena verktyg för att tvinga igenom den globala marknadsdisciplinen på det nationella planet. Välfärdspolitikens värde sjunker i takt med att globaliseringens huvudaktörer uppfattar det som rena kostnader. När företagen styr världen tvingas skatter, arbetsrätt, miljöpolitik och sociala förmåner anpassa sig nedåt mot en harmoniserad och låg nivå där möjligheterna att bedriva en generell och generös offentlig välfärdspolitik närmar sig nollpunkten. Allt till de multinationella företagens fromma.

Om behovet av de globala marknadernas återinbäddning

"Globalisering" är nu för tiden ett ord som alla mer eller mindre använder i dagliga diskussioner och samtal. Som alla andra schibboleter har det dock en tendens att bli diffusare ju längre och oftare det används. För att om möjligt skapa lite ordning i frågan om vad fenomenet globalisering är och vilka effekter den har, har jag i denna essä försöka analysera omvandlingar och rörelser inom internationell politisk ekonomi. Globalisering handlar främst om en transformationsprocess av samhällsliga relationer och innebär inte bara marknadens rumsexpansion och tidsacceleration, utan – kanske främst – ett försök att subsumera vår natur och livsvärld under värdeförmeringens rationalitet.

Globaliseringsdiskursens retorik om "flexibilitet", "down-sizing" och "outsourcing" kan inte längre dölja den krassa verkligheten bakom orden. Allt för många har i globaliseringens fotspår fått känna av att det bakom blomsterspråket påfallande ofta döljer sig en verklighet i form av nedskärningar och nedläggningar. Avgrunden mellan de demagogiska förenklarna och vad som faktiskt händer är för stor för att i längden inte bli uppenbar. Marknadsutopins dystopiska karaktär blir allt tydligare i takt med att marknadens fokusering på flexibilitet och instabilitet leder till ömsesidighetens och långsiktighetens erosion. Men fakta sparkar. Man kan lura någon någon gång, men inte alla alltid.

Fria och globala marknader ger inte bara guld och gröna skogar, utan också högst påtagliga kostnader och nackdelar. I en darwinistisk kapplöpning mot avgrunden tvingas företag och länder till en mördande konkurrens där man för att överleva tvingas tumma på miljö, anständighet och medmännisklighet. Kapitalets universella mobilitet tvingar fram en världsomspännande nivellering. Om förhandlingar om nya utlandsinvesteringar blir för kostsamma eller om fackföreningar

bjuder för hårt motstånd är det bara för det nomadiserade kapitalet att packa ihop och flytta till "fredligare" omgivningar. Varför stanna kvar och ta ansvar när det går lika bra att smita? Ett ekonomisk-teknologiskt system som radikalt tömt produktionen på dess rum-tidsdimension behöver inte heller någon längre tid på sig för att tömma rummet. Genom att flytta sitt kapital från land till land i jakten på ständigt större vinster övar de stora multinationella företagen i praktiken utpressning mot både regeringar och arbetskraft. Nationalstatens möjligheter att sätta gränser dissiperar och upplöses i det globala tid-rummet. På det globala planet kan marknaden och kapitalet fullfölja den "urbäddning" som redan ägt rum på det nationella planet och vars slutpunkt är naturens och arbetets reala subsumtion under kapitalet.

Otrygghet, fragmentarisering och utbrändhet kännetecknar idag många människors arbets- och livssituation och leder – för att tala med den amerikanske sociologen Richard Sennett – till att "karaktären krackelerar". Skillnaden mellan fattiga och rika, globaliseringens siamesiska tvillingar, ökar både inom och mellan länder. Inkomstskillnaderna växer och i den globala erans drömfabriker arbetar fjortonåriga flickor tolvtimmarspass i skattebefriade exportzoner. Marknadslagen är den starkares lag, och den som inte orkar eller kan ta för sig, trampas ner och skuffas undan. Maktens säkerhet ökas på de andras osäkerhet och riskövertagande. Känn dig aldrig säker! På det globala konkurrenstryckets arbetsplatser måste du gå till jobbet även om du är sjuk, för i morgon kan någon annan ha tagit det.

En uppenbar följd av ekonomins globalisering har blivit att harmoniseringen och standardiseringen i land efter land tilltagit. På den integrerade världsmarknaden gäller bara ratingföretagens och "benchmarkingens" universella standarder och de som inte lever upp till dessa går under i det globala "platsarbitraget". I en genomkapitaliserad värld kommer inte ens de multinationella företagen undan konkurrenslogikens geoeconomiska följder. Oberoende av var företaget har sitt huvudkontor styr omsorgen om den internationella marknadspositionen och det blickfältsförkortade aktieägarvärdet företagets aktiviteter och prioriteringar. Nationella och regionala hänsynstaganden betraktas som förlegad nostalgi. Utrymmet för företag, människor och länder att ha en egen utvecklingspolicy, leva egna liv och föra en egen ekonomisk politik, krymper i takt med utbredningen av den globala konkurrensens syrabad och marknadslogikens allt snabbare subsumtion av det globala systemets olika aktörer. På en global marknad är det bara den kostnadseffektiva som överlever, och den som inte förbehållslöst accepterar marknadens disciplinering utan försöker ta socialt ansvar, värna om miljön eller ta andra hänsyn än de baserade på rent egenintresse, riskerar ständigt att slåss ut och gå under.

I takt med informations- och kommunikationsteknologins explosionsartade utveckling under de två senaste decennierna har det skett en påtaglig tid-rums-kompression, inte minst synlig på de realtidsuppkopplade globala finansmarknaderna. Effekterna av dessa teknologiska förändringar har genomgående tagit sig uttryck i att tempot stegrats och att finansiell makt och information avterritorialiserats i takt med att "cyberrymden" avterritorialiserat platsen. Genom att lossa på bromsarna har denna teknologiska utveckling bidragit till kapitalets större rörelsefrihet och marknadens expansion. Marknaden upplevs som alltmer platslös och undflyende, vilket försvårar möjligheterna att i kollektiv handling motarbeta förgörandet av kvarvarande enklaver med lokala ekonomier och exkluderingen av de miljontals människor som vägrar flytta från periferin till centrum och som därför inte har några andra framtidsutsikter än en långsam sotsdöd.

Ekonomins tilltagande informalisering – social ekonomi, lokal ekonomi, bytesringar, stämpelpengar, illegalt arbete, svartarbete m m – är dock symptomatiska tecken på att människor inte passivt inväntar sina öden. Ju mer den globala ekonomin breder ut sig, ju fler

människor, branscher, företag och regioner exkluderar den också systematiskt. Men de som inte bara vill leva för att konsumera, försöker på olika sätt finna vägar att konsumera för att leva. De som genom sin platsbundenhet exkluderas i den globala ekonomins allomfattande inklusion – de fattiga, marginaliserade, utkonkurrerade, olönsamma – försöker på olika sätt skapa nya utvecklingstrajektorier. Målet är att återerövra sina liv och ta framtiden i egna händer med hjälp av en medveten ”platsens politik”. Den sociala ekonomins glesbygdsutveckling, kretsloppssamhälle och nya former av demokrati underifrån kan alltmer komma att utgöra stommen i ett civilt samhälle som skyddar sig mot den globala ekonomins intrång och press på demokratins utrymme. Med ökad egenmakt försöker man bygga skyddsvallar mot det globala kapitalets stormvågor och en selektiv global arbetsdelning.

De tidigare utestängda väljer nu självvald exklusion som överlevnadsstrategi. De nöjer sig inte längre med att stå på tå för marknaden och stillatigande se på när det flexibla globala kapitalet – utan någon annan hänsyn än förmering av den universella ekvivalensen i form av pengar – drar vidare från festen och lämnar kvar soporna – i form av avfall, miljögifter, skövlad natur och arbetslösa – att tas om hand av olika lokalbefolkningar i centrum och periferi.

Den förlorade trygghet som snabbfotat (på 1990-talet behöll en investerare i IT-sektorn sina företagsaktier i genomsnitt mindre än fem veckor) och tidskonkurrerande multinationellt kapital bytt ut mot osäkerhet, fragmentering och främlingskap, försöker man återerövra med motstrategier där den gemensamma nämnaren är ”nedspeedning” för att ge utrymme för långsiktighet, överblickbarhet, sammanhang och omsorg.

Långsamhetens och långsiktighetens lov börjar åter sjungas. Efter kvartalskapitalismens lättfotade aktieägarvärde pläderas nu allt oftare för uthålligt ägarkapital. En ekonomisk rationalitet, vars avterritorialisering leder till att en ökad förräntning av svenska hushålls pensionsmedel får till följd att räntorna på utvecklingsländernas lån stiger och att fattiga jordbrukare får gå lite mer hungriga, ifrågasätts allt mer. Globaliseringskritiker i Nord och fattiga i Syd förenas allt oftare i gemensamma ansträngningar att hitta andra framgångsvägar, där den enes bröd inte nödvändigtvis innebär den andres död.

Människor börjar komma till insikt om att det faktiskt inte är självklart att ekonomiska värden ska övertrumfa alla andra värden. Ingen förnekar globaliseringens inneboende dynamik och styrka. Vad marknadsfundamentalister glömmer är att den också har en baksida. För många länder och människor är globaliseringen än så länge inte något annat än ojämlikhetens apoteos. För dem är det självklart att globala finansmarknader och lätttrörliga värdepapper med krav på omedelbar förräntning inte längre fritt kan få rasera demokrati och välfärd.

Möjligheter till vattenförsörjning, hälsa och utbildning ska inte – trots starka privatiseringspåtryckningar från EU och USA i form av avtal som GATS och TRIPS – behöva fördelas efter inkomster och förmögenheter. Marknader måste vara inbäddade i kulturer och institutioner, annars undergräver de sin egen existens genom att rubba den sociala stabilitet som de ytterst vilar på. Det demokratiska underskottet har nått vägs ände. Nu ställer Syd inte längre upp på att enbart fungera som förlängd arbetsbänk för Nord. I stället för ”den egoistiska beräkningens iskalla vatten” vill människor själva åter sätta gränser för hur långt marknaden och dess djungellag ska få gälla. Det är hög tid att åter bädda in den marknad som idag löper amok världen över. En globaliserad värld måste inte vara en värld av vinnare och förlorare. En annan värld är möjlig!

LITTERATUR

- Altwater, E & Mahnkopf, B (2002): *Grenzen der Globalisierung* Westfälisches Dampfboot.
- Bauman, Z (2000): *Globalisering* Studentlitteratur.
- Bernhardsson, J (1996): *Tradingguiden* Fischer & Co.
- Friedman, M (1953): *Essays in Positive Economics* University of Chicago Press.
- Gilpin, R (2001): *Global Political Economy* Princeton University Press.
- Harvey, D (1996): *Justice, Nature & the Geography of Difference* Blackwell.
- Hausman, D & McPherson, M (2001): *Ekonomisk teori och moralfilosofi* Studentlitteratur.
- Hoogvelt, A (2001): *Globalization and the Postcolonial World* Palgrave.
- Keynes, J M (1993 (1936)): *Allmän teori om sysselsättning, ränta och pengar* Pontes förlag.
- Kindleberger, C (1999): *Manier, panik och krascher* Pontes förlag.
- Korten, D (1996): *När företagen styr världen* ISL.
- Minsky, H (1982): *Can it happen again?* M E Sharpe Armonk.
- Pålsson Syll, L (2001): *Ekonomisk teori och metod* Studentlitteratur.
- Pålsson Syll, L (2001): *Den dystra vetenskapen* Atlas akademi.
- Pålsson Syll, L (2002): *De ekonomiska teoriernas historia* Studentlitteratur.
- Rifkin, J (2000): *The End of Work* Penguin Books.
- Singh, K (2001): *Finansbomben* Symposion.
- Soros, G (1998): *Den globala kapitalismens kris* Norstedts.
- Strange, S (1998): *Mad money* Manchester University Press.
- de Vylder, S (2002): *Utvecklingens drivkrafter* Forum Syd.